

ONWILLIGE VOLKSGENOTEN

Inhoud

Inleiding	7
1 De machtsovername: de gelijkschakeling van het openbare leven door de nationaalsocialisten	27
2 Anatomie van een crisis	90
3 30 juni en de gevolgen	135
4 De algemene stemming en reacties op belangrijke gebeurtenissen in de binnen- en buitenlandse politiek, 1935-1937	180
5 De trends in de stemming binnen de verschillende bevolkingsgroepen en ten opzichte van de partij	197
6 Reacties op de kerkpolitiek van het regime, 1935-1937	255
7 De stemming onder de bevolking in de periode van expansie en oorlogsvoorbereidingen, 1938-1939	295
8 Het begin van de oorlog en de <i>Sitzkrieg</i>	334
9 De tijd van de <i>Blitzkrieg</i>	349
10 De aanval op de Sovjet-Unie	373
11 De wintercrisis en het zomeroffensief	387
12 Het keerpunt van de oorlog	416
13 De ondergang	462
Bronnen en literatuur	505

Overzicht van de vindplaatsen van de stemmings- en situatierapporten	536
Noten	559

Inleiding

Sinds de jaren negentig is onder zowel historici als in het Duitse maatschappelijke debat de duidelijke tendens zichtbaar om de mate van steun van de Duitse bevolking voor het nationaalsocialistische regime in te schatten als bijzonder hoog. Ook gerenommeerde historici zijn het hierover eens. Deze tendens wordt geïllustreerd door formuleringen zoals *Backing Hitler* (de titel van een Engelstalig geschiedkundig werk van Robert Gellately¹) of *Zustimmungsdictatur* (van Frank Bajohr en Götz Aly²). Hans-Ulrich Wehler constateert in zijn omvangrijke maatschappijhistorische studie dat het NSDAP-regime kon bogen op de ‘onstuimig groeiende en uiteindelijk geestdriftige instemming van de Duitse samenleving’. Hij durft zelfs te speculeren dat als er op het hoogtepunt van de populariteit van het regime (in 1940) verkiezingen zouden zijn gehouden, ‘de nazi’s misschien niet alle, maar toch zeker 95 procent van de stemmen hadden gekregen’.³ In zijn onderzoek naar de ‘noodlottige aantrekkingskracht van het nationaalsocialisme’ gaat Thomas Rohkrämer er als vanzelfsprekend van uit ‘dat een meerderheid steun verleende aan een moorddadige en uiteindelijk ook suïcidale politiek’.⁴ En Norbert Frei geeft eveneens lucht aan zijn overtuiging ‘dat destijds bijna de gehele Duitse natie zich identificeerde met Hitler en zijn doelen, en zelfs in hoge mate met zijn beleid ten opzichte van de Joden’.⁵

In recente overzichtsstudies, die vooral voor studenten zijn bedoeld,

wordt deze voorstelling van zaken inmiddels gepresenteerd als een kennelijk onomstotelijk feit. Jörg Echternkamp schrijft bijvoorbeeld: 'De meeste *Volksgenosse* [...] waren het fundamenteel eens met het beleid van het regime. Hun instemming werd niet afgedwongen door controle of repressie. En evenmin door propaganda, waarvan de gevolgen beperkt bleven.'⁶ Ook Michael Wildt twijfelt er niet aan dat de nationaalsocialisten erin waren geslaagd om 'een op volk, ras en Führer gebaseerde dictatuur op te tuigen die steunde op de instemming van een grote meerderheid van de Duitsers'.⁷ De beschreven tendens steunt op de vele publicaties waarin wordt gesteld dat het nationaalsocialistische concept van *Volksgemeinschaft* in elk geval als 'belofte' buitengewoon aantrekkelijk en invloedrijk is geweest.⁸

En toch vertoont deze in de recente historiografie zo prominente voorstelling dat de Duitsers, aangetrokken als ze werden tot de utopie van de 'Volksgemeinschaft', in grote meerderheid met het beleid van het regime instemden, een fundamentele zwakke plek: ze is helemaal niet toereikend onderbouwd met historische bronnen en bewijsmateriaal.

Wat wel buiten kijf staat is dat een grote meerderheid in het dagelijks leven het nationaalsocialistische beleid de facto mede mogelijk maakte of op z'n minst accepteerde, natuurlijk met uitzondering van die enkele gevallen waarin kritiek en protesten het regime ertoe noopten om maatregelen terug te draaien of aan te passen (zoals gebeurde met de aanpassing van het 'euthanasie'-programma in de zomer van 1941 en de herziening van verschillende antikerkelijke besluiten). Waar het in feite steeds op aankomt, is de vraag in hoeverre de bereidheid tot medewerking of beter gezegd volgzzaamheid van mensen een signaal was van de werkelijke instemming van een duidelijke meerderheid, of dat de Duitsers uit opportunisme, uit angst voor repressie of omdat ze anderzijds onder meer of minder druk stonden, hun houdingen fundamenteel aanpasten aan de nationaalsocialistische richtlijnen.

Sommige auteurs menen dat de hoge percentages ja-stemmen bij de bevolkingsreferenda en 'verkiezingen' die het regime in 1933, 1934,

1935, 1936 en 1938 organiseerde een aanwijzing zijn dat het regime inderdaad bijzonder populair was.⁹ Maar daarbij negeren of onderschatten ze toch echt zowel de mate waarin de kiezers werden geïntimideerd en onder druk gezet, als de mate waarin de uitslagen werden gemanipuleerd (zoals in sommige gevallen aantoonbaar is gebeurd).

De citaten uit brieven en dagboeken uit die tijd die blijk geven van een enthousiaste loyaliteit aan het regime, dan wel uit later geschreven memoires die deze houdingen proberen te verklaren, hebben ten hoogste illustratieve waarde. Omvangrijkere analyses van dit soort getuigenissen, zoals de studie die Janosch Steuwer maakte van 140 dagboeken, kunnen inderdaad bepaalde patronen blootleggen van de manieren waarop individuen zich een plek binnen het Derde Rijk probeerden te verschaffen.¹⁰ Maar ook die rechtvaardigen nog geen verstrekkende conclusies over de omvang van de instemming met het regime.

En toch beschikken we over een rijke bron aan informatie over de opstelling van mensen ten opzichte van de nazi's. Dat zijn de zogenoemde *Lage- und Stimmungsberichte*, rapporten over de stemming onder de bevolking die ten tijde van het Derde Rijk en op basis van grootschalig onderzoek door verschillende instanties werden opgesteld. Meestal gebeurde dit met intervallen van een maand. De hieruit afkomstige getuigenissen kunnen tot op zekere hoogte worden gecontroleerd aan de hand van de rapporten die de SPD in ballingschap opstelde op basis van evenzo periodiek uit het Derde Rijk gesmokkelde informatie.

Natuurlijk hebben historici deze verslagen al intensief bestudeerd. Daarbij moet in de eerste plaats het werk worden genoemd van Marlis Steinert, *Hitlers Krieg und die Deutschen*, evenals dat van de Britse historicus Ian Kershaw, die de Beierse rapporten tot op plaatselijk niveau grondig onder de loep heeft genomen. Uit beide studies blijkt dat in deze officiële rapporten een aanzienlijke mate van onvrede over het nationaalsocialistische beleid naar voren komt, maar ook dat dit misnoegen niet werd gekanaliseerd in een brede oppositiebeweging.¹¹ Bovendien beklemtoont Steinert, en Kershaw trouwens ook, maar dan

in *The 'Hitler Myth'*, dat deze officiële rapporten duidelijk maken dat de brede onvrede ruimschoots wordt gecompenseerd door het grote vertrouwen in de charismatische 'Führer', Adolf Hitler.¹² Dat vertrouwen zou tot diep in de oorlog voortbestaan. Steinert en Kershaw hechten in de regel geloof aan deze informatie, al vragen beiden zich ook regelmatig af of bepaalde passages niet domweg de typische holle frasen van de nazipropaganda nabauwen. Daarnaast zijn er sinds de jaren zeventig een reeks regionale,¹³ in tijdsvakken afgebakende,¹⁴ of thematisch gerichte¹⁵ onderzoeken naar de 'stemming onder de bevolking' verschenen, waarbij de focus vaak lag op de reacties van de Duitsers op de Jodenvervolging.¹⁶

Tot dusver heeft nog niemand geprobeerd om op basis van dit materiaal een verstrekkende 'stemmingsgeschiedenis' over de periode 1933 tot en met 1945 te schrijven. Dat zal niet in de laatste plaats te maken hebben met zowel de reusachtige omvang van het beschikbare materiaal als het gegeven dat het verstrooid ligt over tal van archieven. Inmiddels wordt het de historicus echter wel makkelijker gemaakt. Zo zijn er ondertussen meer dan een tiental boeken over afzonderlijke regio's verschenen.¹⁷ Bovendien kunnen omvangrijke informatiebestanden, zoals de goed bewaard gebleven 'Berichte der bayerischen Regierungspräsidenten' en de informatie uit het *Reichssicherheitshauptamt* van het Bundesarchiv, tegenwoordig online worden geraadpleegd. Ook werden de rapporten over de reacties op de Jodenvervolging door Otto Dov Kulka en Eberhard Jäckel uitvoerig besproken in *Die Juden in den geheimen NS-Stimmungsberichten*. Bijgevolg konden er voor dit boek, met inbegrip van aanvullend archiefonderzoek, zo'n vijfduizend rapporten worden geanalyseerd. Daardoor kon een grote meerderheid van de overgeleverde documenten op het niveau van de *Regierungsbezirke* (regio's binnen de deelstaten; of op het niveau van vergelijkbare dan wel grotere gebieden, die toen nog *Altreichsgebiete* heetten) uit 1937 worden behandeld.¹⁸ De rapporten van de afdelingen van de Beierse regiopresidenten vormen weliswaar de enige reeks verslagen die gedurende de periode 1933-1945 aaneengesloten werden opgesteld, maar doordat de andere rappor-

tenreeksen verschillende perioden beslaan, kunnen ze elkaar aanvullen. Zo ontstaat alsnog een relatief evenwichtig beeld. Al moeten we voor de jaren 1936 tot en met 1939 een zekere 'overhelling' naar Beieren voor lief nemen.

Voor zover het noodzakelijk leek voor een goed begrip van de inhoud heb ik in elk hoofdstuk geprobeerd om de stemmingsrapporten in hun context te plaatsen. Die context wordt ten eerste bepaald door de propagandateneur van de betreffende periode, die in een soort continue wisselwerking stond met de stemming onder de bevolking zoals die bleek uit de verzamelde informatie. En ten tweede door de belangrijkste factoren die een stempel drukten op de stemming. Denk hierbij vooral aan controle- en repressiemaatregelen van het regime, de inkomensontwikkeling en levensstandaard, en het 'concrete' nationaalsocialistisch beleid tegenover de grote sociale bevolkingsgroepen en geloofsgemeenschappen.

Uit de analyse van de informatierapporten in hun context en bovenal uit de vergelijking van het materiaal dat tegelijkertijd door uiteenlopende instanties in verschillende delen van Duitsland werd verzameld, komt een totaalbeeld naar voren dat veel gedifferentieerder is dan het beeld van een 'Zustimmungsdiktatur', oftewel een dictatuur waarmee de overgrote meerderheid instemde. Sterker nog: bij deze conclusie moeten nadrukkelijk vraagtekens worden geplaatst. Uit de rapporten blijkt namelijk dat de meerderheid van de bevolking zich helemaal niet kon vinden in de centrale ideologisch-politieke principes van de nationaalsocialisten. Op belangrijke vlakken bestond er zelfs vergaande ontstemming over, en onvrede met het NSDAP-beleid. Dat de grote meerderheid zich desondanks op meer of minder volgzame wijze schikte naar de koers van het regime en het daarmee mede mogelijk maakte dat het zijn door en door ideologische doelstellingen in de praktijk kon omzetten, wil zeggen dat de 'Duitse catastrofe' aan een herwaardering toe is.

Ten eerste valt uit deze conclusie op te maken dat een totalitaire dictatuur ook zonder instemming en acceptatie van de meerderheid kan functioneren en haar doelen in verregaande mate autonoom kan

nastreven. Deze vaststelling lijkt ook van wezenlijk belang voor de beoordeling van andere moderne dictaturen. Ten tweede verandert de conclusie hoe dan ook niets aan de gezamenlijke verantwoordelijkheid die de Duitsers dragen voor de vernietigende gevolgen van het nationaalsocialistische beleid. Maar deze verantwoordelijkheid zal dus wel anders moeten worden geduid. Want ze kwam niet in de eerste plaats tot uitdrukking in enthousiasme voor en goedkeuring van het nationaalsocialistische project, maar vooral uit een passieve grondhouding, een gebrek aan politieke interesse en engagement, aan de moed om voor eigen principes te staan (*Zivilcourage*) en de bereidheid om zich teweer te stellen tegen een beleid dat sceptisch of afwijzend werd beoordeeld.

Hieronder zullen eerst de verschillende reeksen verslagen en rapporten kort worden toegelicht. Waar nodig zullen er fundamentele kritische kanttekeningen worden geplaatst bij de waarde die ze hebben voor het onderzoek.

DE REEKSEN RAPPORTEN

Politieke politie

In het kader van de opbouw van de Pruisische Geheime Staatspolizei (Gestapo) werd er vanaf de lente van 1933 een omvangrijke informatievoorziening opgetuigd. Vanaf december 1933 werden er vervolgens maandelijkse ‘Stimmungs- und Lageberichte’ over elke ‘Regierungsbezirk’ of regio geproduceerd door de verantwoordelijke Gestapo-afdelingen.

Nadat het Geheime Staatspolizeiamts (Gestapa) in april 1934 was overgenomen door Reichsführer ss Heinrich Himmler, gaf diens plaatsvervanger Reinhard Heydrich de Gestapo-afdelingen de opdracht om voortaan op de eerste van de maand ‘Tagesberichten’ toe te voegen aan de algemene overzichten over de stemming onder de

bevolking, de politieke situatie en de stand van de publieke veiligheid.²¹

Deze maandelijks overzichten waren in de eerste plaats gebaseerd op de verslaglegging van de landraden (de hoofden van *Landkreise*, regionale districten) en van burgemeesters in hun hoedanigheid van verantwoordelijke voor de politie binnen respectievelijk hun regio en gemeente, evenals op informatie van de NSDAP, economische belangenorganisaties, enzovoort. Daarnaast zamelde de Gestapo ook zelf informatie in, vooral via *Gewährsleute*,²² maar ook door onderzoek naar aangiften die bij de organisatie binnenkwamen.²³ Bovendien organiseerden Gestapo-afdelingen meermaals regionale ‘nieuwsconferenties’ om de gang van zaken af te stemmen met de mensen die informatie leverden.²⁴

Ook de politieke politieorganisaties in de andere deelstaten (of de deelstatelijke binnenlandministeries die de politie aanstuurden) brachten weldra regelmatige rapportages over de stand van zaken uit. Nadat Himmler in de periode tot aan juni 1934 geleidelijk in alle Duitse deelstaten (*Länder*) was benoemd tot hoofdcommandant van de politieke politie in de toenmalige vorm, werden deze ‘Lageberichte’ ten dele aangepast aan de Pruisische opzet. Ten dele behielden ze echter ook hun eigen format.²⁵

Ten slotte werd op 8 april 1936 de verslaglegging door de Pruisische Gestapo door Heydrich stopgezet. Dat deed hij in opdracht van de Pruisische minister-president Hermann Göring. In Görings optiek waren de rapporten gewoonweg te negatief.²⁶ Buiten Pruisen zijn de maandrapporten van de Beierse politieke politie (die in 1936 opging in de dan tot op nationaal niveau uitgebreide Gestapo) overgeleverd voor de periode januari 1936 tot november 1937. Wat betreft haar afdelingen bij de politiebesturen van Augsburg en München (vanaf 1936 *Staatspolizeistellen*, staatspolitiebureaus) beschikken we over overeenkomstige rapporten wat betreft de perioden van respectievelijk september 1934 tot september 1943 en juli 1934 tot eind 1937.²⁷

Binnenlands bestuur

Naast de Gestaporapporten bestond er tussen 1934 en 1936 een daarmee verbonden verslaglegging door het binnenlands bestuur. Deze informatievoorziening baseerde zich vooral op de rapporten van de landraden en lokale politie, oftewel op hetzelfde materiaal dat ook de Gestapo gebruikte. Het fundament voor deze informatievoorziening werd gelegd in juli 1934, onmiddellijk na de bloedige Nacht van de Lange Messen (30 juni). Ten eerste bepaalde Göring in juli 1934 dat kopieën van de Gestaporapporten ook naar de Oberpräsidenten (hoofden van deelstaten) en Regierungspräsidenten (vanaf hier 'regiopresidenten'; hoofden van regionale districten) moesten worden gestuurd, die ze vervolgens dikwijls in hun rapporten overnamen dan wel becommentarieerden.²⁸ Ten tweede zorgde het nationale ministerie van Binnenlandse Zaken voor een directe verslaglegging van zowel de Pruisische Oberpräsidenten en regiopresidenten als de binnenlandministeries van de andere deelstaten aan het nationale ministerie.²⁹ Aan de gezamenlijke verslaglegging van de middelste bestuurslagen in Pruisen werd echter net als aan die van de Gestapo in 1936 een einde gemaakt door het hierboven besproken besluit van Göring.

Dat had echter geen invloed op Beieren, waarvan het binnenlands bestuur van oudsher eigen periodieke rapporten uitbracht. De rapportages van de regiopresidenten van de zes Beierse regiodistricten (die destijds nog 'Kreise' werden genoemd, maar die we hier om misverstanden te voorkomen als regiodistricten zullen aanduiden) verschenen tot aan juli 1934 halfmaandelijks en daarna maandelijks. Wat betreft de periode 1933-1945 zijn ze bijna in hun volledigheid overgeleverd.³⁰ Ze vormen dan ook de belangrijkste bron voor de periode vanaf de beëindiging van de Pruisische verslaglegging tot aan het begin van de rijksbrede verslaglegging door de Sicherheitsdienst des Reichsführers SS (SD), vlak na het uitbreken van de oorlog. Daarbij moeten we echter stevast in het oog houden dat ze worden gekenmerkt door een zekere voorzichtigheid, waarvan we de achtergronden later zullen bespreken.

Justitie

Op grond van een mondelinge instructie van Franz Gürtner, de nationale minister van Justitie, van 23 september 1935, en zijn schriftelijke besluit van 9 december 1939 vervaardigden de openbaar aanklagers en voorzitters van de Oberlandesgerichte (OLG; hoogste rechtscolleges in deelstaten) elke twee maanden beurtelings rapporten waarop de justitieminister zijn koers kon baseren. Naast een algemene beschrijving van de toestand van de rechtspraak ging het in deze rapporten in het bijzonder om de bemoeienis met de rechtsgang door de SS en de partij, alsook om de ontwikkeling van criminaliteit, en niet in de laatste plaats – bij wijze van achtergrondinformatie en met zeer wisselende nadruk – om de trends in de bevolkingstemming. De opstellers vertrouwden er kennelijk op dat de rapporten een beperkt aantal lezers zouden krijgen en spraken zich soms relatief openhartig uit. Dat ging dan niet alleen over bemoeienis met de rechtsgang, maar het betrof ook kritiek op andere zaken, bijvoorbeeld op de propagandakoers van Joseph Goebbels.

Vanaf 1942 schreven de procureurs-generaal en voorzitters van de rechtbanken nog slechts om de twee maanden verslagen, die dus elk een periode van vier maanden besloegen. Wat betreft het zogenoemde 'Altreichsgebiet' (Duitsland volgens de grenzen van 1937) beschikken we voor vier districten van de Oberlandesgerichte over rapporten uit de vooroorlogse periode, terwijl voor de jaren 1940-1944 het gros van de rapporten uit in totaal vijftientig districten bewaard is gebleven.³¹

Wehrmacht

Sinds 1935 stelden de dertien *Wehrwirtschaftsinspektionen* maandrapporten op die evenzo informatie over de stemming onder de bevolking bevatten. Het ging de opstellers, veelal oud-officieren uit de Eerste Wereldoorlog die in de tussentijd relevante civiele beroepservaring hadden opgedaan, vooral om de stemming binnen bedrijven die van